

мати етнографічний матеріал для створення бажаної їм загальноросійської нації»¹. Такі висновки зробили представники демократичної опозиції під час обговорення цього питання в Державній думі.

На початку ХХ ст. взаємини єврейського населення із владою стали напруженішими. Революційно налаштована єврейська молодь брала активну участь в антиурядових заходах, мотивуючи це різними утисками євреїв із боку влади, обмеженнями їхніх громадянських прав. З огляду на це в країні зростала юдофобія, набрав розмаху антисемітизм. Юдофобський постулат пропагували чорносотенці та часописи правого спрямування — «Московские ведомости», «Земщина», «Новое время», а в Україні — «Киевлянин» тощо. Кожна сторінка «Земщини», наприклад, була сповнена ненависті до євреїв. Водночас цей часопис прославляв імператора Миколу II, його протегування чорносотенному «Союзу російського народу». О. І. Солженіцин, досліджуючи історію російсько-єврейських взаємин, писав, що вони «клином входили в події, в людську психологію і викликали палкі пристрасті». Висвітлювати їх — «наче йти по лезу ножа»². Заради справедливості тут варто відзначити, що суперечності тодішньої епохи не меншою мірою загострили відносини Російської держави з поляками, українцями та багатьма іншими народами, що входили до складу імперії.

¹ Див.: Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия 1. Стб. 639 (1 июня 1913 г.).

² Солженицын А. И. Указ. соч. С. 5–6.

Розділ 1

ЗАРОДЖЕННЯ ЧОРНОСОТЕННОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ. ПЕРШІ ЧОРНОСОТЕННІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Чорносотенство не було однорідним. Це був доволі широкий спектр політичних партій і організацій, створених для захисту монархії та боротьби з революційним рухом. Найбільш масовим і дієвим серед них став «Союз російського народу» (СРН), заснований у розпал революції 1905–1907 рр. Щоб глибше зрозуміти їхню природу, треба хоча б стисло схарактеризувати попередників цього руху, споріднених із ним певною мірою за духом і спрямованістю своїх зусиль.

Після вбивства народовольцями царя Олександра II 1 березня 1881 р. зусиллями двірської аристократії і найвищого чиновництва було створено законспіровану організацію «Священна дружина». Кожен її член мусив організувати нову п'ятірку людей і знати тільки їх.

Як і в часи Середньовіччя, члени організації повинні були боротися з ворогами монархії «зброєю і навіть отрутою»¹. До організації й керівництва «Священної дружини» були причетні люди, наближені до нового імператора Олександра III — граф І. І. Воронцов-Дашков, граф П. П. Шувалов, генерал-ад'ютант Вітгенштейн, князь А. П. Щербатов і ще не знайий у «високих сферах» С. Ю. Вітте² та ін.

Ця організація, створена для боротьби з тогочасним революційним рухом, розпочала свою діяльність 12 березня 1881 р. в Петербурзі і Москві, пізніше засновано її філії в Києві, Харкові, Нижньому Новгороді й інших містах Росії. До кінця 1881 р. остаточно було визначено структуру цього товариства, яке очолювала Рада перших старших членів. Окрім того, було організовано центральний, організаційний і виконавчий комітети, між якими розподіляли функції з керівництва діяльністю товариства. Центральному комітетові була підпорядкована допоміжна організація, створена для охорони царя і царської сім'ї. Важливу роль у загальній структурі «Священної дружини» відводили Україні («південним губерніям»). Київ став резиденцією «особливої інспекції» для «викриття крамольників на півдні Росії». Із самого початку своєї діяльності організація перебувала під наглядом Міністерства внутрішніх справ і департаменту поліції, хоча формально не була їм підпорядкована³.

Імператорський уряд забезпечував «Священну дружину» солідними грошовими сумами. Варто зауважи-

¹ *Vumte* С. Ю. Воспоминания. Т. 1 (1849–1894). Детство. Царствование Александра II и Александра III. М., 1960. С. 129–130.

² Там само. С. 520.

³ Там само. С. 520–521.

ти, що на фінанси організації видавали три газети, перед якими було поставлено завдання, діючи провокаційними методами, «дискредитувати в революційних сферах вчення народовольців». Дві із цих газет — «Вольное слово» і «Правда» — видавали в еміграції, а третю — «Московский телеграф» — у Росії. Кожна із цих газет мала особливе завдання і відповідний політичний напрямок. Наприклад, «Вольное слово» повинно було критикувати програми народовольців із «помірковано-революційних» позицій, тоді як завдання «Правди» полягало в тому, щоб навмисно доводити програму народовольців до безглуздя. Критикуючи і спотворюючи програму народовольців, керівники «Священної дружини» розраховували спровокувати суперечки поміж народовольцями в еміграції. Отже, організацію було створено для боротьби з ворогами монархії і взагалі з революційним рухом. Проте її шпигунсько-розшукова діяльність виявилася невдалою. Не мали успіхів і публіцистично-провокаційні зусилля її часописів. В умовах глибокої реакції після сходження на престол нового імператора низка її активних членів, серед них і С. Ю. Вітте, покинули організацію. Діяльністю «Дружини» були розчаровані й у Міністерстві внутрішніх справ. У її рядах стався розкол, і вона припинила своє існування в листопаді 1883 р.¹

Проте з формального погляду першою чорносотенною організацією стало створене в січні 1901 р. у Санкт-Петербурзі так зване «Русское собрание», в діяльності якого спершу переважав культурологічний аспект. Як і в «Священній дружині», у ньому були представники титулованої знаті, але чисельно переважали відомі літератори, публіцисти, юристи, що нале-

¹ *Vumte* С. Ю. Указ. соч. Т. 1. С. 521, 524.

жали до тогочасної «верхньої інтелігенції». Головою зборів було обрано князя Д. І. Голицина. В організації було 120 фундаторів¹. «Русское собрание» мало свої філії в провінції, зокрема і в Україні — у Харкові, Одесі, Києві й деяких інших містах. Учасники цієї організації ставили своїм завданням вивчення явищ російського народного життя, збереження чистоти російської мови, дослідження й розроблення різних аспектів словесності, науки, мистецтва тощо². Отже, в діяльності філії домінували культурницькі тенденції.

На подальшу діяльність столичного «Русского собрания» впливав як її соціальний склад, так і події, що відбувалися в країні. Переважно це були вихідці з консервативного дворянства та інших привілейованих верств тодішнього суспільства. Вони були виховані на ідеологемах столітньої давності, які напрацював історик М. М. Карамзін: «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона гинула і повинна загинути»³. Частина їх була пов'язана з інтересами великого землеволодіння, що залишилися в країні як пережиток епохи феодално-кріпосницьких відносин. Захист цього землеволодіння, як і монархії, вони вважали своєю основною справою.

Діяльність нового міністра внутрішніх справ П. Д. Святополка-Мирського, якого призначив імператор Микола II після вбивства В. К. Плеве, викликала в них гостре невдоволення. Святополк-Мирський

¹ *Острецов В. М.* Черная сотня и красная сотня (Правда о Союзе русского народа). М., 1991. С. 7.

² ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Ч. 8. Арк. 224.

³ *Карамзин Н. М.* Записка о древней и новой России // История СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967. Т. IV. С. 72.

став міністром за бажанням Миколи II в складних і суперечливих умовах розвитку російського суспільства. Кінець XIX ст. відзначився промисловим піднесенням, першими помітними успіхами в справі індустріалізації. Проте загалом Росія, як і раніше, залишалася відстаючою, порівняно з країнами розвиненого капіталу, а населення бідним і неосвіченим. Початок XX ст. (1900—1903 рр.) ознаменувався гострою економічною кризою. У суспільстві поширювалися думки, що необмежене самодержавство стало гальмом на шляху політико-правового і соціально-економічного розвитку країни. Олії у вогонь суспільних настроїв додали повідомлення про поразки армії у війні з Японією. За таких обставин П. Д. Святополк-Мирський, за згодою Миколи II, проголосив принцип, що «управління Росії має ґрунтуватися на довірі суспільства». Загалом його програма набула втілення в указі імператора Миколи II, опублікованому 12 грудня 1904 р. У ньому було враховано деякі політичні і соціальні вимоги буржуазної громадськості, але наголошено на тому, що всі перетворення мають бути здійснені за умов «неодмінного збереження непорушності самодержавства»¹.

Попри поміркованість програми Святополка-Мирського, «Русское собрание» сприйняло її негативно. У своїй діяльності воно вийшло за культурно-просвітницькі межі й долучилося до політичної боротьби. Під час зустрічі з монархом 31 грудня 1904 р. депутація від цієї організації висловилася проти вдосконалення державного устрою способом упровадження народного представництва. До того ж імператорові нагадали на необхідність збереження «самодержавства, право-

¹ Див.: *Vumte С. Ю.* Воспоминания. Т. 2 (1894 — октябрь 1905). Царствование Николая II. М., 1960. С. 335, 610.

слав'я і народності». Реакційний характер організації з усією силою виявився під час зустрічі з Миколою II 6 червня 1905 р. Депутація «Русского собрания», налякана розмахом революції, вимагала, щоб цар не допустив скликання навіть обмеженого народного представництва¹, тобто думської установи лише з дорадчими правами². Цікаві висновки зробив С. Ю. Вітте щодо ставлення дворянства до цієї важливої суспільної проблеми: дворянство, усвідомивши, що конституція не може бути дворянською, відкрито чи приховано, таємно почало сповідувати ідеї такої наволочі, як Дубровін, Пуришкевич тощо³.

Розвиток революційних подій спонукав прибічників самодержавства до створення нових промонархічних партій і організацій, і з часом їхня кількість збільшилася до декількох десятків. Найбільш помітними серед них стали Монархічна партія і «Союз російських людей». Як і «Русское собрание», вони приймали до своїх рядів переважно представників привілейованих верств і прошарків суспільства — дворян, чиновників, заможної інтелігенції. Зазвичай чорносотенні партії і організації, що діяли на теренах України, були філіями загальноросійських, їхні керівні центри розміщувалися в Санкт-Петербурзі й Москві. Винятком були «Двоголовий орел» і «Союз російських робітників».

Визначна роль в організації Монархічної партії належала ультранационалістичній газеті «Московские

¹ Ідеться про Булігінську думу, проєкт якої в цей час вже обговорювали на особливій нараді під головуванням графа Сольського за участі імператора.

² Залежский В. Монархисты. Х., 1929. С. 13; Омелянчук И. В. Чорносотенное движение на территории Украины (1904—1914 гг.). К., 2000. С. 17.

³ Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 2. С. 488.

ведомости». Провідним діячем партії і співробітником газети став В. Грінгмут. Монархісти вимагали призначити на державні посади винятково «істинно російських людей», рішучих і відданих престолу¹. Газета рясніла вимогами виховання населення на принципах самодержавства, православ'я і російської народності. Стосовно «Союзу російських людей», то його організували О. Бобринський, П. Шереметев і Нарішкін — лідери «крайніх правих», великі землевласники, що завжди наполегливо відстоювали «на висоті престолу» «особливі привілеї російського дворянства». Проте ці партії були нечисленними і не мали зв'язку із широкими народними масами.

На створення масових чорносотенних партій вплинуло полум'я революції, вогонь якої погрожував спалити щент усю систему старого державного управління. Громадськість вимагала переходу від необмеженого самодержавного управління до конституційного, а уряд утратив авторитет серед населення. Невдоволення керівним режимом дійшло до крайньої межі, і страйковий рух паралізував країну в жовтні 1905 р.

За таких обставин Микола II змушений був піти на поступки громадськості й 17 жовтня з'явився маніфест «Про вдосконалення державного порядку»². У ньому імператор «дарував» своїм підданим громадянські права — свободу совісті, слова, зборів і об'єднань тощо. Згідно з указом, у країні запроваджено загальне виборче право і вибори до Державної думи за участю в них усіх верств суспільства. Відтоді заборонені полі-

¹ Залежский В. Указ. соч. С. 23.

² Після придушення революції Микола II усе своє подальше життя шкодував, що пішов на ці поступки й навіть піддавав певній опалі осіб, що схилили його до ухвалення цього акта.